

شناسایی و اجرای آراء داوری تجاری بین المللی صادره در فضای مجازی

پدیدآورنده (ها) : بدری زاده، سیما؛ توسلی نائینی، منوچهر

میان رشته ای :: نشریه نامه مفید :: زمستان ۱۳۹۰ - شماره ۸۸ (علمی-پژوهشی/ISC)

صفحات : از ۱۲۳ تا ۱۴۶

آدرس ثابت : <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/899340>

تاریخ دانلود : ۱۴۰۵/۰۱/۲۲

کاربر گرامی، فایل دانلود شده فقط برای استفاده شخصی است، از نشر آن خودداری فرمایید.

مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی (نور) جهت ارائه مجلات عرضه شده در پایگاه، مجوز لازم را از صاحبان مجلات، دریافت نموده است، بر این اساس همه حقوق مادی برآمده از ورود اطلاعات مقالات، مجلات و تألیفات موجود در پایگاه، متعلق به "مرکز نور" می باشد. بنابر این، هرگونه نشر و عرضه مقالات در قالب نوشتار و تصویر به صورت کاغذی و مانند آن، یا به صورت دیجیتالی که حاصل و بر گرفته از این پایگاه باشد، نیازمند کسب مجوز لازم، از صاحبان مجلات و مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی (نور) می باشد و تخلف از آن موجب پیگرد قانونی است. به منظور کسب اطلاعات بیشتر به صفحه **قوانین و مقررات** استفاده از پایگاه مجلات تخصصی نور مراجعه فرمائید.

- موانع شناسایی و اجرای رای داوری در کنوانسیون نیویورک راجع به شناسایی و اجرای آرای داوری خارجی (۱۹۵۸) و قانون داوری تجاری بین المللی ایران (۱۳۷۶)
- معرفی کتاب جدید: شناسایی و اجرای آراء داوری های تجاری بین المللی در ایران
- معیار شناسایی وصف «تجاری» و «بین المللی» در شیوه های جایگزین حل اختلافات فراملی با تأکید بر داوری و میانجیگری
- داوری تجاری بین المللی در فضای مجازی
- پژوهش حقوقی: تأملاتی بر لایحه داوری تجاری بین المللی «۵»: شناسایی و اجرای آرای داوری
- شناسایی و اجرای آراء داوری تجاری بین المللی صادره در فضای مجازی
- امور حقوقی و داوری: ثبت بین المللی علائم تجاری (چگونه می توان علامت تجاری را در سایت کشورها به ثبت رسانید؟)
- استقلال و بی طرفی داور در داوری داخلی و داوری تجاری بین المللی
- شناسایی و مقایسه آسیب های برآمده از فضای مجازی در روابط بین زوجین؛ (مطالعه موردی در شهر اصفهان)
- معاذیر قراردادی در معاملات تجاری بین المللی احکام صادره دیوان داوری دعاوی ایران - ایالات متحده آمریکا

شناسایی و اجرای آراء داوری تجاری بین‌المللی صادره در فضای مجازی

تاریخ دریافت: ۸۹/۰۵/۰۴

سیما بدری زاده^۱
دانشجوی کارشناسی ارشد حقوق خصوصی دانشگاه آزاد اسلامی، تاریخ تأیید: ۹۰/۰۲/۰۲

واحد خوراسگان، اصفهان، ایران

منوچهر توسلی نائینی^۲

استادیار حقوق دانشگاه اصفهان

چکیده

جهان امروز در اثر ظهور تکنولوژی‌های نوین به دهکده جهانی مبدل شده که از شاخصه‌های آن کم شدن فواصل و تسریع در ارتباطات به خصوص در عرصه تجارت جهانی است، به گونه‌ای که هیچ‌گاه در سراسر تاریخ چنین حجمی از مرادوات تجاری سابقه نداشته است. افزایش تجارت و به تبع آن رقابت بر سر کسب بازارهای جهانی مستلزم افزایش سرعت در هموار سازی زیر ساخت‌های بازرگانی در سطح بین‌المللی است. یکی از همین زیرساخت‌های بسیار مهم نظام حل و فصل اختلافات تجاری بین‌المللی و مسائل حاشیه‌ای آن است. در گذشته متداول‌ترین روش حل و فصل اختلافات تجاری، مراجعه به محاکم قضایی ملی بود اما مبرهن است که در جهان امروز چنین رویکردهایی مسکن و معقول نیست. روند جهانی شدن روش‌های جایگزینی را همچون داوری در فضای مجازی طلب می‌کند که شکل توسعه یافته و مدرن داوری‌های سنتی است و باید در مسیر رفع موانع و مشکلات آن گام برداشت. در این راستا مقاله حاضر به بررسی اصول، موانع و نحوه شناسایی و اجرای آراء داوری شده در فضای مجازی می‌پردازد که به دلیل نوبت بودن این نهاد مطمئناً خلأهایی وجود دارد که نیازمند تلاش صاحب‌نظران داخلی و خارجی همچنین مؤسسه یکنواخت‌سازی حقوق تجارت بین‌الملل، ایجاد رویه بین‌المللی، شکل‌گیری کنوانسیون‌ها و پیدایش نمونه قانون‌هایی در این زمینه است.

واژگان کلیدی: داوری الکترونیکی، فضای مجازی، شناسایی و اجراء آراء الکترونیکی، کنوانسیون نیویورک، تجارت الکترونیک

مقدمه

اثبات اهمیت موضوعی چون اجرای آراء داوری تجاری بین‌المللی که در فضای مجازی صادر می‌شوند، نیاز به بحث چندانی ندارد. در حال حاضر، داوری در فضای مجازی در عمل به صورت مدرن‌ترین شیوه حل و فصل اختلافات تجاری بین‌المللی درآمده است. در عمل، بسیاری از آراء داوری به طور اختیاری و داوطلبانه اجرا می‌شوند ولی در موارد قابل توجهی نیز چاره‌ای جز اجرای اجباری آراء داوری وجود ندارد. بدیهی است که اجرای رأی داوری به دلیل گذاردن نقطه پایان بر اختلاف، هدف نهایی و علت غایی رسیدگی‌های داوری را تشکیل می‌دهد چه بسا مهم‌ترین بخش آن به حساب آید.

1. Email: simab2010@hotmail.com
2. Email: tavassoli2000@hotmail.com

اجرای اجباری آراء داوری خارجی مسائل بسیاری را مطرح می‌کند که نیازمند کارآمد ساختن داوری در روابط حقوقی بین‌المللی به ویژه روابط تجاری به وسیله ایجاد یک نظام اجرایی آسان و مطمئن است، هدفی که وصول به آن توجه محافل حقوقی بین‌المللی و قانون‌گذاران ملی را به خود معطوف داشته است. کثرت مؤسسات داوری مجازی حاصل نسبتاً چشمگیر این توجه است. این التفات خاص گرچه بازتاب نیاز آشکار اصحاب تجارت بین الملل جهت دسترسی به یک مکانیسم مؤثر است ولی مساعدت بی‌دریغ بسیاری از نظام‌های حقوقی ملی و معاهدات دو جانبه یا چند جانبه را طلب می‌کند. در این پژوهش چند فرضیه مطرح است. اول اینکه، در قرارداد داوری همانند داوری‌های سنتی اصل حاکمیت اراده جاری است. دوم، داوری در فضای مجازی با ماهیت دعاوی تجارت بین‌الملل تطابق بیشتری دارد. سوم، احکام صادره در داوری‌های انجام شده در فضای مجازی قابلیت اجرایی دارند. با در نظر گرفتن فرضیه‌های فوق کوشش شده است تا حد امکان با بررسی روند سازمان‌های خصوصی داوری و اشاره‌ای به کنوانسیون نیویورک در زمینه اجرای آراء داوری بازرگانی خارجی که در فضای مجازی صادر می‌شوند تصویری کلی از شرایط و موانع اجرایی این نوع از آراء در جهان امروز ارائه گردد.

۱- مفاهیم اساسی در داوری

موضوع این مقاله شناسایی و اجرای آرای داوری تجاری بین‌الملل صادره در فضای مجازی است. بی‌تردید، در چنین تحقیقی باید مفاهیم ذیل که از مفاهیم اساسی بوده مورد شناسایی و تحقیق قرار گیرند. گرچه از منظر بعضی شناخته شده و گناه بدیهی به نظر می‌رسند ولی تعیین حدود قلمروی معانی آن‌ها همیشه با پیچیدگی‌هایی همراه بوده است. پیشرفت تکنولوژی و پیدایش اندیشه‌های جدید منشأ تحولاتی گردیده که پیچیدگی‌های مزبور را دو چندان نموده به همین جهت شناخت مفاهیمی چون: «داوری الکترونیکی - نحوه داوری الکترونیکی و مزایای آن - رأی داوری - شناسایی و اجرای رأی - تجارت بین‌الملل و فضای مجازی» ضروری به نظر می‌رسد.

تعریف داوری الکترونیکی

به نظر می‌رسد به طور کلی داوری الکترونیکی یعنی داوری از محل استقرار (محل کار یا منزل) با نقطه نامعلوم دنیا از طریق اینترنت. در داوری الکترونیکی، داور در محل استقرار خود از طریق شبکه جهانی اینترنت به طرفین اختلاف بالقوه پهن در سراسر گیتی پیشنهاد حل اختلاف می‌نماید.

۱-۲- ارکان و عناصر اصلی داوری الکترونیکی

به نظر می‌رسد با توجه به تعریفی که از داوری الکترونیکی به دست آمد می‌توان در هر پرونده در حالت کلی عناصر ذیل را مشاهده نمود:

متقاضی: که خواستار حل اختلاف به روش داوری می‌باشد، اعم از شخص حقیقی یا حقوقی حقوق عمومی یا خصوصی؛

نهاد داوری: که عرضه کننده خدمات نهاد داوری یعنی حل اختلاف است، اعم از شخص حقیقی یا حقوقی به عبارتی چون سازمان داوری لندن یا آمریکا؛

خدمت مورد ارائه: اعم از حل اختلاف به وسیله داور و جلب نظر کارشناس در صورت نیاز و طریقه محاسبه خسارت و ...؛

قوانین و توافقات: که شامل نحوه محاسبه هزینه رسیدگی به اختلاف، انتخاب قانون حاکم و ...؛

پرداخت هزینه داوری: که مربوط به فعالیت‌های لازم برای تشخیص توسط داور است.

۱-۳- مزایای داوری الکترونیکی

با توجه به موانع مختلف مانند تشریفات طولانی و پیچیدگی دادگاه‌ها، وجود قوانین دست و پا گیر و ... بسیاری از اشخاص اعم از حقیقی یا حقوقی ترجیح می‌دهند که برای حل اختلاف تجاری خود به داوری الکترونیکی تمسک جویند. علاوه بر امتیازات عدیده‌ای که داوری‌های سنتی با خود به همراه دارند از جمله سری بودن داوری، انتخاب شخص متخصص، فرار از اعمال قواعد دادگاه‌های داخلی، عدم نیاز به وکیل و ... (ایلخانی‌زاده، ۱۳۸۶: ۴۴-۴۲)، مزیت‌های ذیل نیز برای این نوع جدید از داوری قابل ذکر است که عبارتند از: حذف زمان رفت و برگشت داور؛ قابلیت قدرت تمرکز بیشتر بر روی کار؛ زمان‌بندی انعطاف‌پذیر؛ ارائه خدمت به صورت ۲۴ ساعته؛ دسترسی سریع به داور و طرفین اختلاف (موسوی و سبزی علی‌گل، ۱۳۸۹: ۱۰۶-۱۰۴).

بهره‌مندی از سرعت عمل بالا زیرا معمولاً داوران فعالیت اصلی دیگری دارند و به این لحاظ گردآوردن آن‌ها مشکل و موجب اطاله دادرسی است مخصوصاً در تجارت بین‌الملل تعیین وقتی که بتوان طریقین، داوران، کارشناسان و وکلای آن‌ها را گرد هم آورد کار فوق العاده مشکلی است زیرا هر کدام از آن‌ها ممکن است در یک کشور زندگی کنند. داوری الکترونیکی این مشکلات را ندارد و انجام کار را به وسیله ابزارهای الکترونیکی آسان می‌نماید.

در داوری‌های هیأتی داوران نیاز به مشورت جمعی دارند تا بتوانند تصمیمی ساده‌تر و صحیح اتخاذ کنند. این تکنولوژی در نحوه ارتباط آن‌ها نیز مؤثر و سودمند است.

در داوری گاهی شایسته‌ترین فرد برای این امر دوستان تجاری آن‌ها هستند که با وجود مشکلاتی چون فاصله زمانی و مکانی از انتخاب این اشخاص صرف‌نظر می‌شود، در صورتی که داوری مدرن به راحتی می‌تواند این مانع را بردارد و به هدف اصلی داوری یعنی حل اختلافات به وسیله اشخاص مورد اعتماد طرفین نزدیک شود (خزاعی، ۱۳۸۵: ۹).

توانایی ایجاد الکترونیکی نامه‌ها و مکاتبات مورد نیاز با کمترین هزینه زمانی و مالی و امکان ضمیمه کردن اسناد دیجیتال (قلاوند، ۱۳۸۹: ۱).

زمانی که داوری به گونه الکترونیکی باشد به اتاق جلسات نیازی نیست، همچنین وقتی این نهاد توسط سازمان‌ها ارائه شود باعث کاهش هزینه محل استراحت و یا اتاق گفتگو می‌شود. یکی از مشکلات داوری نهادی هزینه‌های بالای آن‌هاست که با استفاده از فن‌آوری‌های الکترونیکی در امر داوری دیگر نیازی به تدارک اتاق استراحت و اخذ هزینه‌های سنگین برای تهیه این موارد نخواهد بود (تفرشی و اسدی نژاد، ۱۳۸۷: ۱۰۳).

۱-۴- شروع داوری الکترونیکی

در این قسمت به توصیف و بررسی شیوه‌های بهره‌گیری از تکنولوژی اطلاعات و ارتباطات، توسط ارائه دهندگان این نوع از خدمات داوری در روند رسیدگی داوری و همچنین مقررات حقوقی حاکم بر این روش می‌پردازیم. در ابتدا لازم به تذکر است که با وجود اختلاف دیدگاه‌هایی که در باب نامگذاری این نوع از داوری وجود دارد می‌توان در مراحل بعد نیز شاهد این اختلاف نظرها نیز بود. به گونه‌ای که به نظر نگارنده می‌توان دو فرض برای داوری در فضای مجازی در نظر گرفت، فرض اول حالت کلاسیک و فرض دوم حالت نئوکلاسیک یا فوق پیشرفته که در حالت اول حتی اگر یک مرحله از طریق اینترنت انجام گیرد جهت الکترونیکی تلقی کردن داوری کافی است ولی در حالت دوم به گونه‌ای است که از ابتدا یعنی انعقاد موافقت‌نامه داوری و اعطای توان و صلاحیت رسیدگی، استماع دعوی و صدور رأی همگی از طریق اینترنت و وسایل ارتباطی الکترونیکی شکل می‌گیرد. معمولاً در وب سایت مؤسسات داوری الکترونیکی فرم پیشنهاد داوری ارائه می‌شود که دارای شرط رجوع به داوری است و خواهان با یک فشار ساده موشواره بر روی گزینه «Yes» «من قبول دارم» فرایند داوری را شروع می‌کند (Morek, 2000: 16).

در مرحله نخست ابتدا از طرفین خواسته می‌شود تا فرم‌های اینترنتی را که در وب سایت قرار داده شده‌اند تکمیل نموده و آن را از طریق اینترنت ارسال کنند. تقریباً تمام اطلاعاتی که طرفین در اختیار دیوان‌های داوری قرار می‌دهند اعم از توضیح خواسته، منشاء دعوا، تعیین بهای خواسته، آنچه مورد توافق قرار گرفته و تلاش‌های انجام گرفته برای حل و فصل اختلاف در

اینجا نیز باید ارائه شود (ابوترابی، ۱۳۸۶: ۲۷). چنانچه در موردی اطلاعات ارائه شده کافی نباشد، داوران می‌توانند از طرف مربوطه تقاضای ارائه توضیحات یا ارائه مدارک بیشتر بنمایند (Gearbi, 2005: 300). یکی از مشکلات احتمالی در این خصوص این است که بعضی دیوان‌های مجازی، طرفین را محدود به ارائه خلاصه‌ای از پرونده در چند صفحه یا سطر می‌نمایند، که این موضوع ممکن است به صحت و اعتبار رأی داوری به خاطر در تناقض بودن با اصل دادرسی عادلانه^۱ و مؤثر، خدشه وارد نماید. نکته قابل ذکر اینکه، این اصحاب دعوی هستند که نسبت به صحت اطلاعات و آدرس‌های اعلام شده و نیز استفاده و نگهداری از رمز عبور مسئول می‌باشند. سازمان‌های ارائه‌دهنده خدمات داوری مجازی هیچ‌گونه مسئولیتی در صورت قصور در نگهداری و ارسال اطلاعات از طرفین را در صورت فاش شدن رموز و اطلاعات به عهده نمی‌گیرند (مانند بند ۸ ماده ۹ قانون داوری هنگ کنگ مصوب ۲۰۰۲).

۱-۵- استماع و صدور رأی داوری الکترونیکی

اصولاً برای طرفین و داوران امکان تصمیم‌گیری و انتخاب شیوه‌های ارتباطی در انجام پروسه داوری وجود دارد همانند اینکه از ابزارهای ارتباطی همزمان مثل ویدئو کنفرانس صوتی یا تصویری، یا غیرهمزمان مثل پست الکترونیکی استفاده کنند یا خیر (Morek, 2000: 20). این امر جلوه‌ای از آثار و مفهوم استقلال و آزادی طرفین است^۲؛ که البته با توجه به امکانات مشترکی که برای همه آن‌ها فراهم می‌باشد انتخاب خواهد شد (Hill, 1992: 41).

دلیل آنکه امکانات مشترک طرفین باید به عنوان ملاک انتخاب وسایل ارتباطی الکترونیکی در نظر گرفته شود این است که یکی از اصول لازم برای شناسایی و اجرای آراء الکترونیکی، دسترسی مساوی و برابر به وسایل الکترونیکی استفاده شده توسط دیوان در پروسه داوری است. به عبارتی ساده دادرسی نباید بر خلاف اصول حقوقی و اصل رعایت تساوی^۳ باشد (تفرشی و اسدی‌نژاد، ۱۳۸۷: ۱۰۶).

همان‌طور که گفته شد پروسه دادرسی داوری در فضای مجازی می‌تواند کاملاً یا قسمت اعظم آن از مجرای وسایل الکترونیکی صورت گیرد (Morek, 2000: 25).

علاوه بر اینکه استماع دلایل و دفاعیات می‌تواند از طریق ویدئو کنفرانس صورت گیرد استماع شهادت شهود و اظهار نظر کارشناسان نیز می‌تواند به همین صورت انجام گیرد (Yu & Nasir, 2003: 25).

لکن اثبات هویت شاهدان به عهده شخصی است که قصد استفاده از شهادت آنان را دارد و همچنین کارشناسان قبلاً باید مورد تأیید و توافق طرفین نیز قرار گرفته باشند. در حال حاضر دیوان‌های مجازی تلاش می‌کنند تا از طریق ارائه خدمات کامل‌تر و در عین حال ساده‌تر از لحاظ استفاده، تحت برنامه‌های نرم افزاری قوی با یکدیگر رقابت نمایند. به طور مثال مؤسسه سیسکو سیستم اخیراً اعلام نموده است موفق به طراحی یک نوع سیستم ویدئو کنفرانسی شده که قادر به ارائه خدمات به حداکثر ۴۰۰ کاربر به صورت همزمان می‌باشد (Arsic, 1997: 20)؛ و یا مؤسسه جربی در هلند که به دنبال یک سیستم شکلی ساده است تا برای کاربران استفاده از آن راحت‌تر باشد (Gearbi, 2005: 297)، جز در موارد استثنایی به صورت کلی جلسه استماع اینترنتی به مدت یک ساعت به طول می‌انجامد به گونه‌ای که هر طرف به مدت نیم ساعت فرصت خواهد داشت که دلایل و مستندات خود را به داوران ارائه نماید (Mears, 1999: 100).

این محدودیت زمانی ممکن است قاضی را به سمت امتناع نمودن از شناسایی و اجرای رأی داوری صادره به دلیل عدم رعایت یکی از مهم‌ترین اصول دادرسی یعنی دادرسی عادلانه و مؤثر سوق دهد. بنابراین شاید مناسب باشد که دیوان در ابتدا از طرفین سؤال نماید که مایلند جلسه استماعی که در آن دلایل و مستندات خود را ارائه می‌دهند به چه مدت باشد (ابوترابی، ۱۳۸۶: ۳۰).

بعد از زمان ثبت نام توسط یکی از طرفین و دعوت از طرف دیگر برای شرکت در آن و انتخاب داوران، دیوان داوری موظف است در اولین فرصت برنامه زمانی دادرسی را با هماهنگی طرفین و داوران تنظیم نماید و به آن‌ها ابلاغ کند. بعد از آن باید معین شود که طرفین و داوران به چه فاصله زمانی ملزم به مراجعه به دیوان از طریق وسایل الکترونیکی مشخص شده می‌باشند تا از دریافت هر گونه ابلاغ یا اخطار و دیگر جریانات دادرسی مطلع شده و به موقع و در ظرف مهلت مقرر به شکل مناسب پاسخ آن را ارائه دهند. این تعهد در اغلب دیوان‌های مجازی قابل مشاهده است.^۱ در کشورهای پیشرفته دیوان‌های مجازی قادرند امکانات ویژه‌ای را برای طرفین در هنگام برقراری کنفرانس ویدئویی فراهم آورند، از جمله اینکه تمام اشخاص حاضر در کنفرانس در صفحه مانیتور قابل رؤیت هستند (همان، ۳۲).

بعضی از آن‌ها قادرند در فاصله زمانی کوتاهی کلمات تلفظ شده را توسط برنامه‌ای به صورت تایپ شده در پایین صفحه به نمایش بگذارند. در این هنگام داوران ملزم‌اند که این اطمینان را حاصل نمایند که تمامی افراد تعیین شده در جلسه کنفرانس ویدئویی یا صوتی حاضر و در دسترس

می‌باشند (همان، ۲۳). همان گونه که در قبل هم اشاره شد لزوماً داوری در فضای مجازی به صورت کامل از طریق اینترنت تحقق نمی‌پذیرد بلکه بر اساس آنچه توافق شده ممکن است بعد از کنفرانس ویدئویی یا صوتی و یا حتی قبل از آن، طرفین، ادله - مستندات و دفاعیات خود را از طریق وسایل الکترونیکی دیگر مثل فکس و تلگرام و گاهی با ارسال سی دی مطالب و یا کپی یا اصل مدارک، پروسه داوری را به انجام برسانند (مرکز داوری کوالا لامپور، ۲۰۰۷).^۱

پس از استماع دعوی و شهادت شهود از طریق ویدئو کنفرانس صوتی یا تصویری و بررسی اسناد و دلایل که از طریق وسایل الکترونیکی وصول می‌شود داوران نیز در صورت تشکیل هیأت مرکب، با یکدیگر جلسات شور و مشورتی می‌گذارند تا به نقطه نظر مشترکی برسند که می‌تواند از طریق همان وسایل الکترونیکی فوق الذکر باشد (Morek, 2000: 31). داوران باید طی یک فرجه زمانی مشخص که در جدول زمان بندی شده‌ای که در ابتدای امر تنظیم می‌شود در قالب فرم‌های الکترونیکی که در وب سایت مؤسسه وجود دارد نظر نهایی خود را اعلام دارند (Gearbi, 2005: 312).

احکام الکترونیکی مباحث تخصصی حقوقی زیادی را به همراه دارد از جمله اینکه چگونه باید به طرفین ابلاغ شود، آیا این گونه ابلاغ‌های الکترونیکی سندیت دارند، آیا احکام الکترونیکی الزام آور هستند، آیا به دلیل اینکه شرط کتبی بودن را رعایت نکرده‌اند باز می‌توان بر اساس کنوانسیون ۱۹۵۸ نیویورک از کشورهای عضو تقاضای شناسایی و اجرای آن را کرد؟^۲

۱-۶- مفهوم داوری تجاری بین‌المللی

در مورد داوری تجاری بین‌المللی^۳ تعریف دقیقی در مقررات بین‌المللی ارائه نشده است. اما از طرفی یک امر مسلم است که این نوع داوری واجد دو خصیصه «تجاری» و «بین‌المللی» می‌باشد و با لحاظ این نکات باید از آن تعریفی ارائه داد. فلذا می‌توان گفت: «داوری تجاری بین‌المللی عبارت است از شیوه حل و فصل یک موضوع مورد اختلاف مربوط به روابط تجاری بین‌المللی بین دو یا چند شخص توسط یک یا چند نفر دیگر به عنوان داور که اختیار و صلاحیت خود را از یک قرارداد خصوصی اخذ می‌کنند» (امیری، ۱۳۸۱: ۷).

دو خصیصه تجاری بودن و بین‌المللی بودن از رابطه حقوقی نشأت می‌گیرد که اختلاف ناشی از آن به داوری ارجاع گردیده است و اما وجه تمایز رابطه حقوقی بین‌المللی با رابطه حقوقی داخلی را می‌توان به این نحو بیان نمود: «در صورتی که تمامی

۱. قابل دسترس در سایت: www.highbeam.com/doc/lpl-97638331.html

۲. برای دستیابی به پاسخ سؤالات فوق، ر.ک: (رافائیل مورک، مقبولیت داوری بر خط در کالبد حقوق قدیم، ۴۴-۳۵).

عوامل و شرایط اساسی یک رابطه حقوقی در حیطه قلمرو حقوق داخلی باشد آن رابطه حقوقی داخلی یا ملی تلقی می‌شود اما اگر رابطه حقوقی به جهتی از جهات از مرزهای یک کشور عبور کرده به کشور دیگری پیوند بخورد بین‌المللی می‌شود».

۱-۷- فضای مجازی

یکی از نتایج گسترش تکنولوژی‌های جدید به خصوص اینترنت، خلق دنیای مجازی است. فضای مجازی^۱ یا سایبر امروزه به اندازه‌ای بر زندگی واقعی سایه افکنده است که تقریباً به موازات جهان واقعی قابل بررسی و تأمل است. فضای مجازی دنیای عظیمی است که فرصت‌ها - چالش‌ها - ترس‌ها - محدودیت‌ها و البته امکاناتی را برای کاربران خود به ارمغان آورده است. فضای مجازی نخستین بار توسط ویلیام کیمسیون^۲ نویسنده کانادایی مورد استفاده قرار گرفت. این فضا یک فضای تخیلی است که از اتصال رایانه‌ها پدید می‌آید (اسماعیلی، ۱۳۸۹: ۳۲).

کینزا^۳ فضای مجازی را محیطی ساخته شده از اطلاعات نامرئی متغیرالاشکل تعریف می‌کند. اندرسون^۴ واقعیت مجازی را واقعیتی خلق شده توسط رایانه می‌داند و از آن رو مجازی و مصنوعی است که در دنیای ماده مکانی را اشغال نکرده است و در اذهان کاربران با واسطه الکترونیکی وجود دارد.

برای فهم بهتر، این دو عبارت را از هم جدا می‌کنیم. واژه سایبر از ریشه یونانی لغت کنترل گرفته شده و به طور ترکیبی سایبرنتیک به کار می‌رفته است، که دلالت بر سیستم‌های کنترلی ابرتکنولوژی‌های رایانه‌های به هم پیوسته دارد. فضا نیز یک مفهوم گسترده و عامی است که از نظر گل محمدی در کتاب جهانی شدن فرهنگ و هویت دلالت بر همه جا دارد ولی مکان دلالت بر جایی معین دارد. مکان دارای محتوا است ولی فضا نوعی خلاء است. مکان دارای دو بعد ولی فضا سه بعدی است. مایکل بندیکت^۵ هم فضای مجازی را به عنوان جهانی نو و موازی با جهان واقعی و مخلوق رایانه‌های جهان و ارتباطات بین آن‌ها تعریف می‌کند (آخوندی، ۱۳۸۴: ۱).

تاکنون تشبیه‌های متفاوتی برای اینترنت به کار رفته است اما تشبیه اینترنت به فضای مجازی گویای این است که اینترنت چگونه به عنوان رسانه‌ای جهت ارتباط بین افراد عمل می‌کند و به عنوان یک مکان به معنای حقوقی آن نیست (Zhao, 2005: 222).

1. cyberspace
2. William
3. Kinza
4. Anderson
5. Michal Benedict

از خصائص مجازی بودن فضای اینترنت آن است که هیچ‌کس نمی‌تواند آن را لمس کرده و یا احساس کند، این فضا تحت کنترل هیچ‌کس نیست و هر کس با داشتن حداقل امکانات لازم می‌تواند بدون هیچ‌گونه محدودیتی در آن وارد شود. بعضی از محققین سعی بر آن دارند که فضای مجازی را این گونه تعریف کنند: «اینترنت یک فضای مجازی است که مردم به عنوان یک مکان می‌توانند در آنجا به هم بپیوندند و یک انجمن مجازی تشکیل داده و یک هویت مجازی را اتخاذ کنند». بعضی دیگر نیز معتقدند تشبیه اینترنت به مکان صحیح نیست چرا که مکان ثابت است ولی فضای مجازی در طول زمان متغیر است (Burk, 1998: 223-224). اما نکته‌ای که حائز اهمیت است این است که فضای مجازی دو دنیای محسوس و مجازی را از هم تفکیک می‌کند پس یک سری از خصایص و نتایج خاص خود را دارد به عنوان مثال اعضاء با ورود به این فضا هر یک خود قانونی را که بر اعمالشان باید حاکم باشد انتخاب می‌کنند در صورتی که اگر فضای محسوس زمین بود که با مرزهای جغرافیایی قابل تفکیک و تمییز می‌شد دیگر این حکومت‌ها بودند که مشخص می‌کردند چه قانونی بر اعمالشان حاکم است. این امر که فضای مجازی از حد و مرزهای زمینی فراتر است و حکومت یک قدرت در آن بی‌معناست همه به خاطر غیرفیزیکی بودن این فضا است (Ibid, 227). بحث‌های متعددی راجب به این امر در طول دهه‌های ۱۹۷۰ تا ۱۹۹۰ شکل گرفته است اگر چه دولت‌ها سعی کرده‌اند تا قواعد حقوقی جدیدی با تلفیقی از قواعد سنتی وضع کنند اما باید توجه داشت که کسب رضایت عمومی در یک پیمان و معاهده دسته جمعی بین دولت‌ها جهت قاعده‌مند کردن فعالیت‌های اینترنتی زمان می‌برد، پس در حال حاضر این قوانین ملی است که تنظیم‌کننده این روابط می‌باشد (Ibid, 228).

۸-۱- رأی داوری

رأی داوری را باید نتیجه و هدف نهاد یا فن داوری دانست. قوانین ملی و مقررات بین‌المللی غالباً از ارائه تعریف صریح نهاد داوری امتناع ورزیده‌اند.^۱ بعضی نویسندگان از جمله موتولسکی^۲ داوری را یک نوع عدالت خصوصی مبتنی بر قرارداد می‌دانند (جنیدی، ۱۳۸۰: ۲۴)، گرچه در تعاریف جدید به مبنای قراردادی بودن داوری توجه شده ولی خصیصه قضایی بودن آن نیز غیرقابل انکار است. با توجه به این اوصاف که رأی داوری پس از مشورت محرمانه داوران صادر می‌گردد؛ و اینکه در اغلب نظام‌های حقوقی توجیه و تحلیل رأی ضروری است؛ و علی

۱. البته در قانون داوری تجاری بین‌المللی ایران مصوب (۱۳۷۶) در قسمت الف ماده یک تعریف داوری این گونه آمده است: «داوری عبارت است از: رفع اختلاف بین متداعیین در خارج از دادگاه به وسیله شخص یا اشخاص حقوقی و مرضی الطرفین یا انتخابی».

الاصول با صدور رأی، داور مشمول قاعدهٔ فراغ دادرس گردیده و دیگر هیچ سمتی نخواهد داشت، فلذا داوری شایسته یک تصمیم قضایی می‌باشد که مؤید ویژگی قضایی رأی داوری در کنار خصیصه قراردادی آن نیز هست (همان، ۲۵).

لیکن، دو تفاوت اساسی بین رأی داوری با حکم دادگاه وجود دارد اولاً، در حالی که حکم دادگاه‌های صادر شده از طرف دولت، لازم الاجراست و توسط قوای عمومی به اجرا درمی‌آید، رأی داوری حاصل کار یک یا چند شخص تابع حقوق خصوصی است و لذا سند خصوصی به حساب می‌آید که تنها پس از کنترل قضایی و اداری، اجباراً قابل اجرا است و به عبارت دیگر لازم الاجرا می‌گردد. ثانیاً، برخلاف حکم قطعی و غیرقابل اعتراض دادگاه، رأی قطعی داوری از آنجا که یک سند خصوصی است همیشه در معرض درخواست ابطال در مقابل دادگاه‌های دولتی قرار دارد (همان، ۹۷). به عبارتی تفاوت بین رأی داور و حکم قاضی این است که رأی داوری از توافق و قرارداد خصوصی سرچشمه می‌گیرد ولی حکم قاضی، اجراء حاکمیت و ایجاد نظم در جامعه است و توافق در آن مفهومی ندارد. از این جهت حکم قاضی ذاتاً قابل اجرا است ولی رأی داور ذاتاً قابل اجرا نیست مگر آنکه نظم قضایی کشور، رأی داوری خارجی را شناسایی کند، سپس دستور اجرا صادر نماید. نتیجه اینکه چون آراء داوری خارج از مسائل حاکمیت ملی است لذا برخورد کشورها در شناسایی و اجرای این آراء با مسامحه و تساهل بیشتری همراه است (انصاری، ۱۳۸۷: ۲۶۸).

۹-۱- شناسایی و اجرای آراء

قبل از هر چیز باید دانست که از لحاظ نظری مفهوم شناسایی^۱ و اجرای^۲ رأی یکسان نیست و باید بین آن‌ها تفکیک قائل شد. منظور از شناسایی رأی داوری این است که به رأی مزبور ارزشی مشابه با حکم صادره از دادگاه‌های کشوری داده شود که شناسایی در آنجا درخواست شده است. حال آنکه منظور از اجرای رأی این است که محکوم علیه متعهد باشد، مفاد رأی را به اجرا بگذارد (جنیدی، ۱۳۷۸: ۱۱۰). در مورد آراء داوری صادره از مراجع خارجی، ابتدا باید در کشوری که برای اجرا ارائه می‌شوند مورد شناسایی قرار گیرند و گرنه قابل اجرا نمی‌باشند (انصاری، ۱۳۸۷: ۲۶۲).

متون کنوانسیون‌ها در زمینهٔ داوری به طور سنتی، شناسایی و اجرا را با هم یاز می‌کنند. به عبارتی از لحاظ لفظی و ادبی بین شناسایی و اجرا تمییز قائل می‌شوند ولی در عمل نظام واحدی را برای هر دو مقرر می‌دارند. وان دن برگ^۳ در همین زمینه می‌نویسد: «در واقع تاکنون (۱۹۸۱)،

1. recognition
2. en-forcement
3. van den berg

در تصمیمات دادگاه‌ها درخواست شناسایی صرف رأی داوری براساس کنوانسیون نیویورک گزارش نشده است». (جنیدی، ۱۳۸۰: ۹۲-۹۰).

در بند دو ماده یک کنوانسیون ژنو ۱۹۲۷ برای از بین بردن هر گونه تردید در مورد نیاز به تمییز بین شناسایی و اجرا با استفاده از حرف ربط «یا» بین این دو اصطلاح بیان می‌دارد: «جهت تحصیل شناسایی یا اجرا ...». همچنین در کنوانسیون نیویورک در بند یک و سه ماده یک، ماده سه، بند یک ماده چهار و بندهای یک و دو از ماده پنج مفهوم شناسایی در کنار اجرا ذکر شده است (همان، ۸۸).

شناسایی، یک عمل قضایی است که مستلزم بررسی رأی داوری خارجی از جهت انطباق آن با قوانین و مقررات حاکم بر صدور رأی و انطباق آن با قوانین و مقررات حاکم بر اجرای رأی می‌باشد. نتیجه این دو انطباق، ایجاد مجموعه‌ای از شرایط است که در اغلب کشورها به طور یکسان در جهت شناسایی آراء خارجی به کار گرفته می‌شود که در صورت وجود این شرایط، دادگاه داخلی دستور اجراء رأی داوری خارجی را صادر می‌کند.

امروزه بسیاری از کشورهای جهان کنوانسیون سازمان ملل متحد را درباره شناسایی و اجراء آراء خارجی (نیویورک ۱۹۵۸) پذیرفته‌اند لذا اجراء آراء داوری در میان این کشورها با ضوابط خاصی صورت می‌گیرد. در بند یک ماده پنج این کنوانسیون، به مواردی مانند عدم شناسایی آراء داوری خارجی از جمله عدم اهلیت، عدم صحت انتصاب داوران و ... ادعان شده است.

برخلاف جنبه نظری، از لحاظ عملی فایده چندانی بر تفکیک مفهوم شناسایی از اجرا بار نیست، چرا که به طور طبیعی غایت اصلی رأی داوری اجرای محکوم به است. اجرا نیز متضمن شناسایی رأی است به عبارتی اجرا مرحله‌ای بالاتر از شناسایی است. دیگر اینکه بیشتر کنوانسیون‌ها و مقررات بین‌المللی نظام واحدی را بر هر دو درخواست مقرر داشته‌اند. توضیح اینکه تفکیک شناسایی و اجراء، تمایزی است که اساساً نسبت به احکام دادگاه‌های خارجی اعمال می‌شده و به وحدت ملاک نسبت به آراء داوری نیز اعمال می‌گردد.

۲- شناسایی و اجرای آراء داوری صادره در فضای مجازی

مدت زمان مدیدی نیست که داوری‌های انجام گرفته در فضای مجازی یکی از ابواب حقوق داوری مدرن را به خود اختصاص داده‌اند، اما سیر صعودی روند گرایش به این شاخه از حقوق داوری، که نشانگر میل بشر به این تکنولوژی در داوری می‌باشد، باعث ایجاد حجم وسیعی از سؤالات در این مورد شده است. در پاسخگویی به این سؤالات با وجود خلاءهای قانونی و نبود رویه یکسان بین‌المللی، اجتناب از اختلاف نظر حقوق دانان و فعالان این عرصه غیرممکن است.

هر چند تلاش‌هایی مختصر توسط سازمان‌های داوری خصوصی با برگزاری همایش‌های متعدد انجام گرفته، اما هنوز نتوانسته است این نهاد با ارزش را در عرصه داخلی و حتی به جرأت می‌توان گفت در عرصه بین‌المللی در نظام حل و فصل اختلافات به طور بنیادین جایگزین روند سنتی داوری کند.

با بررسی روند تاریخی نحوه شکل‌گیری کنوانسیون‌ها شاید هنوز این انتظار یعنی تحقق یک توافق بین‌المللی برای این نوع از داوری کمی زود باشد اما از طرفی تلاش شبانه‌روزی محققین و داوران بین‌المللی را نیز می‌طلبید. فلذا در راستای تمامی مشکلات فوق‌الاشعار، باید به شناختی از تمامی شرایط، مشکلات و موانع آن دست یافت.

همان‌طور که گفته شد در مسیر شناسایی و اجرای آراء صادره در فضای مجازی مشکلات و موانعی وجود دارد که این مشکلات در چهار گروه قابل تقسیم هستند، که هر گروه در یک مبحث جداگانه مورد بررسی قرار می‌گیرند. در مبحث نخست پیش شرط‌های حاکم بر دادرسی در فضای مجازی و در مبحث دوم تعیین محل داوری، نقش و تأثیر آن در شناسایی و اجرا آراء صادره در فضای مجازی، در مبحث سوم شروط لازم برای شناسایی و اجرا آراء مزبور و در مبحث چهارم به اعتبار آراء مزبور رسیدگی خواهد شد.

۲-۱- پیش شرط‌های حاکم بر شناسایی و اجرای آراء داوری الکترونیکی

در داوری‌های سنتی، اصول حقوقی زیادی وجود دارند که رعایت آن‌ها به عنوان پیش شرط برای مورد شناسایی و اجرا قرار دادن رأی صادره توسط دادگاه‌های داوری لازم می‌باشند. شناسایی، مستلزم بررسی حکم داوری خارجی از جهت انطباق آن با قوانین و مقررات حاکم بر صدور حکم داوری و انطباق آن با قوانین و مقررات حاکم بر اجرای رأی است. نتیجه این دو انطباق، ایجاد مجموعه‌ای از شرایط است که در اغلب کشورها به طور یکسان در جهت شناسایی آراء خارجی به کار گرفته می‌شود که در صورت وجود این شرایط دادگاه داخلی دستور اجرای آراء داوری خارجی را صادر می‌کند (انصاری، ۱۳۸۷: ۲۶۲).

مقامی که موظف به صدور دستور لازم الاجراء شدن رأی داور است معمولاً کنترل ساده‌شکلی بر رأی اعمال می‌نماید و به کنترل وجود قرار داد داوری، احراز تعیین داور بر مبنای این قرارداد و صدور رأی در مهلت مقرر در قرارداد و رعایت قواعد شکلی پیش‌بینی شده در قانون اکتفا می‌کند. این سیستم را در فرائسه پذیرفته‌اند. ولی در بعضی کشورها کنترلی که مقام مسئول برای اعلام قابلیت اجرای رأی اعمال می‌کند پا را فراتر گذاشته و عناصری غیر از عناصر شکلی را در بر می‌گیرد. طبق قوانین سوئیس و بلژیک دستور اجرای رأی داوری اگر مخالف نظم عمومی باشد قابل

اجرا نیست. در ژاپن و برزیل کنترل کننده باید بررسی کند که آیا داوری بر مبنای قرارداد داوری معتبری صادر شده است یا نه (خزاعی، ۱۳۸۶: ۳۳۰-۳۲۸).

در نهایت با بررسی اسناد بین‌المللی چون کنوانسیون نیویورک ۱۹۵۸ و مقررات نظام‌های حقوقی ملی غالباً چهار محور نقض حدود اختیارات قضایی، نقض اصول رسیدگی ترافیعی، نقض قواعد نظم عمومی و الزام آور نبودن، تعلیق یا ابطال رأی داوری را جهات رد درخواست اجرای رأی داوری دانسته‌اند.

بیان این نکته مفید است که گرچه همگان بر رعایت حدود اختیارات قضایی توسط داوران (یعنی وجود یک قرارداد معتبر و احترام به قلمرو و چهارچوب آن)، رعایت اصول رسیدگی ترافیعی (یعنی تأمین عدالت دادرسی با احترام به اصل بی‌طرفی، ابلاغ مناسب و حق دفاع) و رعایت قواعد نظم عمومی مقرر دادگاه اجرا کننده رأی اتفاق نظر دارند، ولی در مورد حدود دلالت این مفاهیم، به ویژه در دهه‌های اخیر تردیدهای زیادی به وجود آمده و برخی معتقدند باید معیارهای بین‌المللی قابل قبول را ملاک قرار داد نه اینکه معیارهای ملی و محلی را ملاک دانست (جنیدی، ۱۳۸۰: ۲۳۹-۲۳۸).

به نظر می‌رسد این اصول و مباحث که در داوری‌های سنتی رایج است در این نوع از داوری مدرن نیز پذیرفتنی است. اما لازم به ذکر است که در داوری‌های انجام شده در فضای مجازی علاوه بر اصول مذکور، بعضی اصول خاص ملی و بین‌المللی دیگری وجود دارند که اهم آن‌ها عبارتند از: دادرسی عادلانه - واضح بودن فرایند داوری - امنیت و حفظ اسرار - رعایت سادگی - کم هزینه بودن و دسترسی برابر است که در ذیل به بحث گذاشته شده است.

۲-۱-۱- دادرسی عادلانه

دادرسی عادلانه را می‌توان به عنوان مهمترین اصل حاکم بر تمامی داوری‌ها، چه سنتی و چه مجازی تلقی کرد. مشکل ترین مسئله در خصوص این امر، تعابیر مختلفی است که تاکنون در مورد این اصطلاح ارائه شده‌اند، این اصل به نوعی همان اصل ترافیعی بودن رسیدگی در کشورهای تابع حقوق روم و یا همان اصل رسیدگی منظم در کشورهای کامن‌لا است (همان، ۲۵۶).

تاکنون در مورد این اصطلاح تعاریف متفاوتی ارائه شده است که حداقل در دو مورد خلاصه می‌شود، یکی رعایت عدالت طبیعی است که از حقوق روم نشأت گرفته و به معنای حقوقی است که نیاز به تصویب قانون‌گذار ندارد و از ابتدا وجود داشته و می‌توان در عموم قوانین اساسی کشورهای دنیا آن را ملاحظه کرد؛ دیگری اجرای منصفانه قانون است که در برگیرنده تمامی مراحل دادرسی داوری از شروع تا صدور رأی می‌باشد. براساس قواعد و آیین رسیدگی

دادگاه‌های مجازی، مهم‌ترین مصادیق آن، رفتار برابر^۱ و بی‌طرفانه با هر دو طرف دعوا و اعطای فرصت مناسب و مقتضی به هر دو برای توضیح خواسته خود و نیز ادله و مستندات می‌باشد. به طوری که برخی از محققان معتقدند داور نسبت به هیچ مسئله‌ای اتخاذ تصمیم نمی‌کند، مگر اینکه به هر یک از طرفین فرصت بحث داده باشد. (Goldman, 1984: 267).

۲-۱-۲- واضح بودن فرایند داوری

این اصل به خصوص در داوری‌هایی که در فضای مجازی انجام شده و در آن‌ها فرایند با سرعت بیشتری محقق می‌گردد، حائز اهمیت بیشتری است. در کل دیوان داوری موظف است که مراحل داوری مجازی و جدول زمانی آن را به صورت کاملاً واضح و در یک فاصله زمانی مشخص قبل از شروع داوری، به صورتی که طرفین فرصت آماده شدن برای حضور در داوری و پیگیری آن را داشته باشند، به طرفین اعلام نماید (Katsh & Rifkin, 2001: 156).

علاوه بر این دیوان‌های مجازی ملزمند که به صورت روشنی مشخص نمایند که به چه شیوه‌ای با طرفین در ارتباط خواهند بود و چگونه آن‌ها می‌توانند ادله و مدارک خود را به دیوان ارسال نمایند و دیوان مجازی^۲ علاوه بر فراهم آوردن اطلاعات فوق برای طرفین، به آن‌ها اجازه داده است جدول زمان‌بندی را به صورت توافقی تا میزان زیادی فشرده‌تر نموده و از این طریق زمان دادرسی را کاهش دهند (ابوترابی، ۱۳۸۶: ۳۸).

۲-۱-۳- امنیت

ضرورت حفظ اسرار در داوری مجازی تنها به این معنا نیست که دیوان نباید اطلاعات محرمانه و خصوصی طرفین را در اختیار طرفین قرار دهد، بلکه حتی باید تمام توان و امکانات خود را برای تهیه کردن و استفاده از برنامه‌های نرم افزاری با امنیت بالا به کار بگیرد. در بعضی از کشورها، اشخاص حقوقی و حقیقی که به هر نحو اطلاعات محرمانه دیگران را از طریق اینترنت به دست می‌آورند ملزم به اتخاذ تدابیر امنیتی لازم در جهت حفظ آن اطلاعات هستند (همان، ۳۹).

علاوه بر این مؤسسه داوری موظف است برای طرفین مشخص نماید که از اطلاعات و مدارک ارائه شده به وب سایت چگونه استفاده و بایگانی خواهد شد (Hornle, 2004: 63).

هر یک از طرفین حق دارند که از شیوه‌ها و ابزارهای استفاده شده برای تأمین امنیت دیوان مطلع باشند. نکته قابل توجه اینکه چنانچه بعد از انتخاب دیوان داوری، برای یکی از طرفین این علم پیدا شود که دیوان مورد نظر از حداقل استانداردهای موجود در این زمینه برخوردار نمی‌باشد

می‌تواند از شرکت در چنین داوری امتناع ورزد. در این راستا برخی از نویسندگان نظیر کاتش و رفکین پیشنهاد داده‌اند که دیوان‌های داوری مجازی رضایت طرفین را در هنگام تکمیل کردن فرم‌های اینترنتی قبل از شروع داوری، نسبت به وسایل الکترونیکی به کار گرفته شده و امنیت فراهم شده، کسب نمایند. (Katsh & Rifkin, 2001: 159).

۲-۱-۴- سادگی و ارزانی

برنامه‌های به کار گرفته شده در وب سایت‌های دیوان‌های داوری نباید به گونه‌ای باشد که استفاده را برای طرفین دشوار سازد. عبارات باید به گونه‌ای بیان شده باشند که ابهام نداشته باشد و فهم آن برای کاربران به سادگی ممکن باشد. از طرفی این دیوان‌ها باید تمام هزینه‌ها و شیوه‌های محاسبه آن را به صورت شفاف در ابتدا مشخص نمایند. در همین راستا کمیته اجتماعی - اقتصادی اروپا (ماده ۵۸ تا ۴۶) اذعان داشته است که سیستم‌های حل و فصل دعاوی در خارج از دادگاه باید روش‌های ساده‌تر و ارزان‌تری را برای طرفین فراهم آورد.

این مقرره تا حدود زیادی با رویه عملی دادگاه‌های ایالات متحده آمریکا شباهت دارد چرا که در پرونده‌های موسوم به «بروور و گیت وی»، دیوان داوری اتاق بازرگانی بین‌المللی^۱ جهت داوری، به دلیل قرار گرفتن هزینه‌های سنگین بر دوش مصرف‌کننده، مناسب تشخیص داده نشده و به جای آن مؤسسه داوری آمریکا برای ارجاع اختلاف به داوری تعیین شد (Vahrenwaled, 2006:259).

۲-۱-۵- دسترسی یکسان

اصل دسترسی یکسان بیانگر این است که مؤسسات داوری مجازی باید وب سایت خود را چنان طراحی نمایند که طرفین اختلاف صرف‌نظر از سطح دارایی، بتوانند به وسایل الکترونیکی تعیین شده دسترسی داشته باشند (Stewart & Mathew, 2002: 114)؛ و یا حداقل در ابتدای داوری رضایت و اعتراف آن‌ها را نسبت به مناسب بودن این وسایل حاصل نمایند (Katsh & Rifkin, 2001: 160). چنانچه وسایل ارائه شده برای یک یا چند نفر از اطراف دعوا مناسب نباشد، آنگاه یا باید وسایل دیگری معرفی و توافق شود و یا نحوه استفاده از آن وسایل برای آن‌ها آموزش داده شود.

۲-۲- نقش محل داوری در شناسایی و اجرا

اگر حقوق دانان به محل داوری اهمیت داده‌اند به این علت است که مدت‌های مدید فقط به داوری خارجی که به سادگی قابل جایگزینی در کشور معین بوده است توجه داشته‌اند. در داوری‌های

---

۱. اتاق بازرگانی بین‌المللی (ICC) در ۱۹۱۹ در آمریکا شکل گرفت و در بین دو جنگ جهانی به فرانسه منتقل شد و اکنون نیز مقر آن در پاریس است. اتاق بازرگانی بین‌المللی سه هدف اصلی را دنبال می‌کند که عبارتند از: ۱- ایجاد سیاست‌های بازرگانی بین‌المللی از دیدگاه بخش خصوصی؛ ۲- ایجاد مقررات و استانداردها؛ ۳- ایجاد نظم در داوری بین‌المللی.

بین‌المللی که طرفین ترجیح می‌دهند محل بی‌طرفی فاقد هرگونه ارتباطی با طرفین محل اختلاف به عنوان داورى انتخاب شود وضعیت به گونه‌ی دیگری است. در داورى‌های بین‌المللی محل داورى غالباً هیچ رابطه‌ای با ملیت طرفین، موضوع اختلاف و محل صدور رأی ندارد و ممکن است طرفین برای فرار از اعمال قانون محل خاصی، توافق کرده محل دیگری را به عنوان محل داورى (مفهوم حقوقی) مشخص نمایند (خزاعی، ۱۳۸۶: ۲۸۸).

بنابراین، از نظر حقوقی اهمیتی ندارد که دادگاه داورى در این یا آن شهر و یا محل معین تشکیل شود، ولی حائز اهمیت است که بدانیم داورى در سرزمین کدام دولت انجام خواهد شد. محل داورى می‌تواند عامل قطعی تعیین‌کننده تابعیت رأی و بنابراین در صورت تقاضای اجرای آن عامل تعیین‌کننده خارجی و یا ملی بودن تلقی شود. از طرف دیگر محل داورى در نفوذ قرارداد داورى و رأی داور، همچنین تعیین دادگاه صالح و قانون ملی قابل اعمال در صورت سکوت طرفین و عدم توافق اراده‌ها، حائز اهمیت است (همان، ۲۸۶). البته اگر طرفین اختلاف بر مجموعه مقرراتی برای رسیدگی توافق کنند در اغلب موارد نیازی به فراتر رفتن از آن قواعد و توسل به یک معیار (محل رسیدگی) برای احراز قواعد داورى نیست (اشمیتوف، ۱۳۷۸: ۹۹۷).

محل داورى علاوه بر اینکه در تعیین قانون حکم بر داورى مؤثر است، در شناسایی و اجرای رأی داورى خصوصاً آراء داورى بین‌المللی نیز نقش بسزایی دارد. بر اساس ماده‌ی یک کنوانسیون نیویورک (۱۹۵۸) که قلمروی اجرای کنوانسیون را مشخص می‌کند آمده است که کنوانسیون در مورد شناسایی و اجرای آراء داورى در کشوری غیر از کشور محل صدور رأی می‌باشد. البته منوط به اینکه این دو کشور عضو کنوانسیون باشند. شاید به همین دلیل است که برخی از دیوان‌های داورى همچون دیوان داورى مجازی آمریکا به جای تعیین محل داورى، محل صدور رأی را تعیین می‌کنند. تذکر این نکته لازم است که داورى ضرورتاً در یک محل انجام نخواهد شد. اگر دعوائی پیچیده و نیاز به تشکیل جلسات متعدد باشد جلسات می‌تواند در محل‌های گوناگون تشکیل شود. برای مثال داور از طرفین دعوی در انگلیس و آمستردام استماع به عمل می‌آورد و در فرانسه که مشغول گذراندن تعطیلات است اقدام به صدور رأی می‌نماید در این صورت کدام کشور به عنوان محل داورى و یا محل صدور رأی باید شناخته شود (خزاعی، ۱۳۸۶: ۲۸۸).

بند یک ماده ۲۰ قانون نمونه آنستیرال در مورد داورى‌های تجاری بین‌المللی مقرر می‌دارد: «اصحاب دعوا حق دارند در مورد تعیین محل داورى توافق نمایند، در صورت عدم وجود چنین توافقی، دیوان داورى با در نظر گرفتن اوضاع و احوال حاکم بر اختلاف از جمله راحتی طرفین، محل داورى را انتخاب می‌نماید» و این ماده در بند یک ماده ۲۰ قانون داورى تجاری بین‌المللی ایران نیز تکرار شده است.

شایان توجه است که طرفین در انتخاب محل داوری آزادی کامل دارند، با وجود این اطمینانی نیست که تعیین محل داوری از قبل کار خوبی باشد چرا که در لحظه انشاء شرط داوری از کیفیت بروز اختلافی که احتمالاً به داوری ارجاع خواهد شد اطلاعی ندارند. به جای تعیین محل داوری بهتر است این موضوع مسکوت گذاشته شده و به پیش‌بینی شرطی که در لحظه بروز اختلاف بتوان به تعیین محل داوری اقدام نمود، اکتفا کرد (همان، ۲۸۹).

در صورتی که طرفین محل داوری را مستقیماً و یا با تعیین روشی معین ننمایند قانون هیچ کشوری با ضمانت اجرای بطلان، طرفین را مکلف به تعیین محل داوری نکرده است. در کشورهای مختلف از قواعد تخییری استفاده می‌شود. دو راه حل یعنی رجوع به دادگاه و یا اعطای قدرت به داوران برای تعیین محل از جمله این قواعد تخییری هستند. به نظر می‌رسد راه حل دوم بهتر است زیرا مراجعه به دادگاه در داوری‌های بین‌المللی ایجاد نارضایتی می‌کند (همان، ۲۹۰).

با نگاهی به مقررات فوق مشخص می‌گردد که در داوری مجازی در صورت عدم توافق طرفین درباره محل داوری اولاً امکان تعیین دقیق محل داوری برای دیوان یا داوران با توجه به اینکه محل سکونت طرفین، محل استقرار مرکز داوری و محلی که داوران نظر و آراء خود را از آنجا اعلام می‌دارند متفاوت می‌باشد بسیار دشوار خواهد بود. ثانیاً اگر محل داوری حتی توسط داوران در رأی داوری مشخص نشده باشد آنگاه برای دادگاه تشخیص و تعیین آن تقریباً غیرممکن خواهد بود. این حالت شبیه موقعیتی است که رسیدگی بر مبنای یک سری مکاتبات بین داوران که در کشورهای مختلف سکونت دارند انجام پذیرد، تشخیص اینکه کدام کشور به عنوان محل داوری و یا محل صدور رأی باشد واقعاً مشکل است (همان، ۲۸۸).

بسیاری از متخصصان داوری در فضای مجازی ادعا کرده‌اند که این نوع داوری‌ها اصلاً هیچ محل مشخصی به عنوان محل داوری ندارند (ابوترابی، ۱۳۸۶: ۴۲). به‌رغم ایرادات وارده به نظر می‌رسد، چون در داوری‌های سنتی حتماً لازم نیست که محل داوری دقیقاً همان محل صدور رأی باشد و ممکن است داوران از محل‌های مختلف نظر خود را اعلام نمایند. و از طرف دیگر طرفین حق دارند در مورد محل داوری توافق نمایند چون محل داوری یک مفهوم حقوقی است نه فیزیکی. فلذا عملاً این مسائل به ندرت مشکل‌ساز خواهند بود (خزاعی، ۱۳۸۶: ۲۸۸).

با وجود همه این‌ها دادگاه‌ها در برخی موارد، خصوصاً هنگامی که طرفین یا داوران عمداً به منظور فرار از قانون کشوری، محلی را که انطباق منطقی با اختلاف و طرفین ندارد انتخاب نموده باشند ممکن است از شناسایی و اجرای رأی داوری امتناع ورزند. بنابراین این مطلب

بسیار حائز اهمیت می باشد که طرفین سعی نمایند قبل از رجوع به دیوان داوری خود در مورد محل داوری یا در نظر گرفتن ملاک های موجود در مورد داوری های سنتی توافق نمایند و یا اینکه خود دیوان ضمن ارائه فرم های اینترنتی محل داوری را تعیین نماید و یا تعیین آن را از طرفین درخواست کند.

۳- شرایط اجرای رأی

انعقاد قرارداد داوری، تشکیل دادگاه داوری، به جریان افتادن آیین دادرسی از جمله مراحل عادی و میانی اساسی داوری هستند اما آنچه حائز اهمیت می باشد مرحله نهایی اجرای رأی است چرا که رأی داوری محصول قرارداد منعقد شده بین طرفین اختلاف بوده که با طی فرایندی داوری به دنبال نائل شدن به هدف حل اختلاف فی مابین هستند. جهت تحقق این آمال و اهداف برای اجرا در آوردن این نوع از آراء که در فضای مجازی صادر می شوند شرایط شکلی و ماهوی زیادی وجود دارد (همان، ۳۰۴).

احکام صادره در فضای مجازی دو دسته از مشکلات حقوقی و تکنیکی را در بر می گیرند. از یک طرف کنوانسیون نیویورک مقرر می دارد که حکم باید اصیل و معتبر باشد. از طرفی دیگر در داوری های الکترونیکی، حکم یک سند الکترونیکی است که جهت اجرایی شدن باید تمام شرایط رسمی را داشته و به طرفین ابلاغ شود. همچنین باید محرز گردد تکنولوژیی که این حکم را ابلاغ کرده امنیت داشته و سند هیچ گونه تغییری نکرده است (Fortune, 2002: 25). در کل می توان کتبی بودن، اصیل بودن و لازم الاجرا بودن را از جمله مصادیق شرایط اجرا دانست.

۳-۱- کتبی بودن

اصل کتبی بودن هم در موافقت نامه داوری و هم در حکم داوری اصل مشترکی است چرا که حکم نیز باید معتبر باشد. بنابراین حکم باید نوشته و کتبی باشد هر چند که علامت و نشان هایی بیانگر کتبی بودن آن باشند (Fortune, 2002: 26). غالباً همه کشورهای دنیا پذیرفته اند که رأی داوری باید کتبی باشد. این اصل آنقدر بدیهی است که بعضاً معاهدات بین المللی از تصریح به آن خودداری می کنند (خزاعی، ۱۳۸۶: ۳۰۶).

به نظر می رسد در مورد کتبی بودن حکم الکترونیکی اختلاف نظر باشد. بعضی می گویند اسناد الکترونیکی اسناد معتبری هستند که در دادگاه ها قابل استفاده می باشند بعضی می گویند در حال حاضر این رویه پاسخگوی شرط کتبی بودن حکم جهت اجرا نیست در این راستا دو راه حل ارائه شده است.

راه‌حل اول، ارائه یک کپی از حکم الکترونیکی است که بعضاً آن را عادلانه‌ترین راه تلقی کرده‌اند. هر چند این مشکل را حل نخواهد کرد که آیا حکم الکترونیکی در راستای هدف آگاه‌سازی کنوانسیون نیویورک می‌باشد یا خیر. بنابراین، این راه حل تنها به عنوان یک راه‌حل موقتی پیشنهاد می‌شود (Fortune, 2002: 27). راه‌حل دوم این است که داوران تا زمانی که هنوز دادگاه‌ها با سیستم‌های الکترونیکی آشنا نشده‌اند به‌تراست حکم را در فرم‌های فیزیکی کتبی صادر کنند (Vahrenwaled, 2006: 127)؛ و راه‌حل سوم یک راه‌حل ترکیبی است. به این شکل که یک کپی تهیه و توسط داوران امضاء شود. این راه‌حل دوگانه ترکیبی تا زمانی که هنوز دادگاه‌ها مجهز به سیستم‌های الکترونیکی نشده‌اند معقول به نظر می‌رسد (Cachard, 2003: 54).

۳-۲- اصل بودن رأی

در مورد شرایط شکلی حاکم بر داوری علاوه بر اصل «کتبی بودن رأی» در مرحله شناسایی و اجرای رأی داوری، خصوصاً آراء داوری بین‌المللی شرط دیگری به نام اصل بودن رأی وجود دارد. فلذا حکم نیز همانند موافقت‌نامه داوری جهت لازم الاجرا شدن باید اصل باشد (Fortune, 2002: 25).

براساس قسمت الف بند یک ماده چهار کنوانسیون نیویورک طرفی که قصد اجرای رأی داوری را دارد باید به دادگاه، رأی اصلی را که به روشنی صادر شده و یا رونوشت مصدق آن را ارائه نماید. شرایط مذکور در این ماده کمترین شرایطی است که بر درخواست‌کننده اجرا بار می‌شود و این حاصل پیشنهاد نماینده کشور هلند در زمان شکل‌گیری این کنوانسیون است (جتیدی، ۱۳۸۰: ۱۸۷).

در مورد آراء الکترونیکی اختلاف نظر شدیدی بین حقوق‌دانان داوری در فضای مجازی یا اینترنتی وجود دارد که آیا چنین رأیی حتی با در برداشتن امضاء الکترونیکی قابلیت برآورده کردن شرط اصل بودن رأی را دارد یا خیر. برخی ممکن است با استناد به بند یک ماده هشت قانون نمونه آنستیرال در مورد تجارت الکترونیک ادعا نمایند که هر دو رأی می‌توانند ارزش قضایی یکسان داشته باشند چرا که این ماده مقرر می‌دارد: «در مواردی که قانون، ارائه و حفظ اطلاعات را به شکل اصلی لازم می‌دارد چنین شرطی می‌تواند به صورت داده پیام تحقق پذیرد به شرط اینکه: ۱- اطمینان کافی نسبت به تمامیت اطلاعات در زمان صادر شدن آن به صورت نهایی به عنوان داده پیام وجود داشته باشد. ۲- هنگامی که ارائه چنین اطلاعاتی درخواست شود، امکان نشان دادن آن اطلاعات به شخص مورد نظر وجود داشته باشد» (زرکلام، ۱۳۸۸: ۱۸۶).

در حال حاضر، بسیاری از کشورها قوانین داخلی خود در مورد تجارت الکترونیک را با در نظر گرفتن قوانین نمونه آنتی‌ریال در مورد تجارت و امضاء الکترونیک اصلاح نموده‌اند. یکی از موضوعات ابداعی در این قانون قابلیت استماع داده پیام‌ها در دادگاه‌ها می‌باشد که توانسته قضات را قادر به قائل شدن ارزش قضایی برای اسناد الکترونیکی و از این طریق آراء داوری الکترونیکی نماید.

در ایران نیز با تصویب ماده ۱۲ قانون تجارت الکترونیک اصل لزوم پذیرش دلایل الکترونیکی از سوی محاکم و ادارات تصریح شده است: «اسناد و ادله اثبات ممکن است به صورت داده پیام بوده و در هیچ محکمه یا اداره دولتی نمی‌توان براساس قواعد ادله موجود، ارزش اثباتی داده پیام را صرفاً به دلیل شکل و قالب آن رد کرد» (همان، ۱۷۷).

با وجود اینکه آراء الکترونیکی ممکن است براساس کنوانسیون ۱۹۵۸ نیویورک و حقوق داخلی اکثر کشورها مورد شناسایی و اجرا قرار گیرند، بسیاری توصیه می‌نمایند که طرفین به منظور کاهش ریسک ناشی از تفسیرهای متفاوت از مواد فوق‌الاشعار توسط دادگاه‌ها از دیوان داوری یا داوران درخواست نمایند که یک نسخه فیزیکی از رأی صادره را برای آن‌ها ارسال نمایند. بعضی دیگر نیز معتقدند ارائه یک کپی از حکم الکترونیکی کفایت می‌کند و می‌تواند شرط اصیل بودن رأی که در کنوانسیون نیویورک آمده برآورده کند (Fortune, 2002: 27). بعضی از کشورهایی که تاکنون موفق به تدوین مقرراتی راجع به داوری در فضای مجازی شده‌اند نیز نظیر جمهوری چک و هنگ کنگ، در ضمن مقررات داوری در فضای مجازی، داوران را ملزم به صدور رأی به صورت کتبی نموده‌اند. البته در هنگ کنگ این الزام منوط به درخواست یکی از طرفین دعوا می‌باشد (Vahrenwald, 2006: 126).

۳-۳- اعتبار آراء صادره در فضای مجازی

نتیجه فرایندی داوری، رأی است که یکی از طرفین را به نفع دیگری به انجام عملی محکوم می‌کند. در اغلب موارد این رأی بدون مشکل از طرف محکوم علیه اجرا می‌شود، چرا که قصد طرفین از انجام این روش حل مسالمت‌آمیز اختلاف فی مابین آن‌ها بوده است به عبارتی از ابتدا با قصد حل قطعی مشکل و نه برای طولانی کردن روند دادرسی و دامن زدن به اختلافات به داوری رجوع کرده‌اند. از طرفی با قبول داوری طرفین قصد ندارند از انتظارات خود کناره‌گیری کنند بلکه به انتظار اینکه داور با به اجرا گذاشتن قواعدی دیگر احقاق حق نماید به داوری مراجعه می‌کنند فلذا ممکن است محکوم علیه حتی در صورت لازم الاجرا بودن رأی از قبول آن امتناع ورزد. اگر اجرای اختیاری رأی توسط یکی از طرفین حاصل نشد، طرف دیگر راه‌حلی جز استمداد جستن از دادگاه‌های داخلی ندارد (خزاعی، ۱۳۸۶: ۳۲۲).

در عصر حاضر، این مطلب در اکثر نظام‌های حقوقی دنیا به خوبی پذیرفته شده که آراء داوری باید به عنوان آراء قطعی و الزام‌آور شناخته شوند و قضات ملزم به شناسایی و اجرا آراء داوری شده‌اند مگر در موارد استثنایی مانند رعایت نشدن یکی از اصول حاکم بر داوری، عدم رعایت شرایط شکلی و یا مخالفت حکم داوری با نظم عمومی و اخلاق حسنه (ماده ۵ کنوانسیون نیویورک ۱۹۵۸ و ماده ۳۵ قانون داوری تجارت بین‌المللی ایران مصوب ۱۳۷۶/۶/۶) به نظر می‌رسد در نهایت اختصار الزام‌آور بودن را بتوان این گونه تعریف کرد: باز نبودن طرق عادی اعتراض و تجدیدنظر خواهی نسبت به رأی که در بند هـ قسمت اول ماده ۵ کنوانسیون نیویورک مرجع تشخیص آن به قانون قابل اعمال نسبت به رأی پیوند زده نشده است (جنیدی، ۱۳۸۰: ۲۸۰).

اگرچه الزام‌آور بودن رأی داوری یک اصل شناخته شده است اما درجه اعتبار، الزام‌آور بودن یا نبودن آراء داوری صادره در فضای مجازی تا حدود زیادی بسته به توافق طرفین قبل از رجوع به این نوع داوری دارد (Fortune, 2002: 27).

اگر طرفین در ابتدا به الزام‌آور بودن رأی داوری (بدون وجود حق تجدیدنظر خواهی در موارد بسیار محدود) تراضی نمایند، آنگاه حق دادگاه در بررسی و تغییر مفاد رأی تا میزان زیادی محدود خواهد شد. ولی چنانچه طرفین به رأی غیر الزام‌آور تراضی نموده باشند، هیچ‌یک از طرفین دیگر نمی‌تواند از دادگاه درخواست شناسایی و یا اجرای رأی را بنماید (Lucile & Thomas, 2004: 96).

بر طبق گزارشات ارائه شده تعداد آراء الزام‌آور کمتر از میزان آراء غیر الزام‌آور است، این آمار نه تنها به دلیل تعداد آراء صادره بلکه به لحاظ تعداد دیوان‌های مجازی ارائه‌کننده خدمات داوری الکترونیکی نیز صادق می‌باشد. تنها تعداد محدودی از دیوان‌های داوری مجازی توانسته‌اند آراء الزام‌آور صادر کنند همانند مؤسسه داوری آمریکا^۱ و مرکز داوری بین‌المللی هنگ کنگ^۲ (ابوترابی، ۱۳۸۶: ۴۵).

به طور خلاصه می‌توان گفت یکی از شروط زیربنایی برای شناسایی و اجرا احکام داوری براساس بند هـ قسمت یک ماده ۵ کنوانسیون نیویورک، الزام‌آور بودن رأی است چنانچه رأی داوری صادره در فضای مجازی براساس توافق‌نامه‌ای صادر شده است که از ابتدا طرفین بر الزام‌آور بودن رأی توافق کرده باشند شخص محکوم له می‌تواند متقاضی شناسایی و اجرای آن شود و در غیر این صورت امکان اجرای آن نیست.

نتیجه‌گیری

به صورت خلاصه در محیط مجازی اینترنت، شناسایی و اجرای آراء با مسائل و مشکلات عدیده‌ای مانند عدم یکنواختی حقوق داخلی کشورها، پیچیدگی‌های تعیین محل داوری و اثبات شرایط شکلی اسناد مربوطه مانند شرط اصیل بودن رأی داوری روبرو می‌باشد.

مسئله ناهماهنگی بین حقوق داخلی کشورها هنوز یکی از مهم‌ترین مسائل است که نیازمند رویه قضایی، تلاش محققان و نویسندگان و ارکان قانون‌گذاری دولت‌ها است. در این زمینه، قسمت اعظم اقدامات صورت گرفته از سوی محققان و نویسندگان بوده است و قانون‌گذاران کشورها تلاش چندانی در این زمینه نداشته‌اند.

اکنون زمان آن رسیده که کشورها اقدام به آماده‌سازی زمینه‌های لازم برای حمایت از این نهاد حقوقی نوپا و همچنین ارائه نمونه قانون‌هایی همانند نمونه قانون‌های آنتی‌رال به منظور جلوگیری از به وجود آمدن تعارضات احتمالی بین حقوق داخلی کشورها نمایند. به نظر می‌رسد در نظام حقوقی ایران بتوان با تفسیر موسع از احکام و قواعد قانون تجارت الکترونیک تا زمانی که قانون مختص این نوع داوری متولد نشده و هم چنین با کنار گذاشتن مبانی و اصول کهنه که مرتبط با داوری‌های سنتی است، اقدامات داوری در فضای مجازی را معتبر شمرد. در نتیجه اصول راهبردی ذیل پیشنهاد می‌شود:

الف- تلاش محققان و نویسندگان جهت شناسایی مسائل و زوایای این نوع از داوری؛

ب- مساعدت و تلاش قانون‌گذار جهت حذف قیودی که مانع پیشرفت داوری تجارت بین‌الملل می‌شود؛

ج- همچنین تلاش بین‌الدولی جهت ایجاد یک قانون نمونه در راستای داوری در فضای مجازی به دلیل یکنواخت سازی حقوق کشورها با هدف توسعه روند رفع موانع تجارت بین‌الملل؛

د- و فراهم کردن زمینه‌هایی برای رشد فرهنگ رجوع به داوری‌های مجازی و رشد ادبیات الکترونیکی.

الف- فارسی

۱. آخوندی مهدی؛ فضای مجازی چیست؟، ۱۳۸۴. قابل دسترسی در آدرس زیر:
<http://www.subaro.pc.blogspot.com>
۲. اسماعیلی علی محمد، جنگ نرم در همین نزدیکی، تهران، نشر ساقی، چاپ اول، ۱۳۸۹.
۳. اشمیتوف، کلا یو ام؛ حقوق تجارت بین‌الملل، ترجمه بهروز اخلاقی و همکاران، جلد دوم، تهران، سمت، چاپ اول، ۱۳۷۸.
۴. امیری، امین پاشا؛ تنظیم موافقت‌نامه داوری تجاری بین‌المللی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تهران، ۱۳۸۱.
۵. انصاری معین، پرویز؛ حقوق تجارت بین‌الملل، تهران، نشر میزان، چاپ اول، ۱۳۸۷.
۶. ابوترابی زارچی، ابوالحسن؛ داوری بر خط و مسائل حقوقی آن، پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۸۶.
۷. ایلخانی زاده، نگار؛ تنظیم قرارداد داوری با توجه به قانون داوری تجاری بین‌المللی ایران، مجله کانون وکلا، ۱۳۸۶، ۱۹۹-۱۹۸-۶۷-۳۹.
۸. تفرشی، محمد عیسی؛ اسدی نژاد، سید محمد؛ ویژگی‌های مقررات داوری سازمان جهانی مالکیت فکری و مقایسه آن با داوری تجاری بین‌المللی، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی، ۱۳۸۷، شماره ۱.
۹. جعفری لنگرودی، محمد جعفر؛ ترمینولوژی حقوق، تهران، گنج دانش، چاپ بیست و دوم، ۱۳۸۸.
۱۰. جنیدی، لعیا؛ اجرای آراء داوری بازرگانی خارجی، تهران، شهر دانش، چاپ اول، ۱۳۸۰.
۱۱. _____؛ نقد و بررسی تطبیقی قانون داوری تجاری بین‌المللی، تهران، انتشارات دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران، چاپ اول، ۱۳۷۸.
۱۲. خزاعی، حسین؛ حقوق تجارت بین‌الملل، جلد هفتم، تهران، قانون، چاپ اول، ۱۳۸۶.
۱۳. _____؛ داور در حقوق داخلی و تجارت بین‌المللی، مجله کانون وکلاء خراسان، ۱۳۸۵، شماره ۲.
۱۴. دلفون، زویه لبنان؛ حقوق تجارت الکترونیک همراه با تحلیل قانون تجارت الکترونیک ایران، ترجمه و تحقیق ستار زرکلام، تهران، نشر مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های حقوقی، چاپ اول، ۱۳۸۸.
۱۵. ستوده تهرانی، حسن؛ حقوق تجارت، جلد اول، تهران، دادگستر، چاپ دوم، ۱۳۷۵.
۱۶. صفایی، حسین؛ حقوق بین‌الملل و داوری‌های بین‌المللی، تهران، میزان، چاپ دوم، ۱۳۸۷.
۱۷. قلاوند، روح‌اله؛ سازمان الکترونیک، ۱۳۸۹. قابل دسترسی در آدرس:
<http://www.sabt-es.ir/user/index.jsp?SID=12&lang=fa.lastvisited2011-04-13>
۱۸. موسوی، سید علی؛ سبز علی گل، مجید؛ گواهینامه بین‌المللی کاربری کامپیوتر سطح یک، تهران، انتشارات صفار، چاپ سی و هفتم، ۱۳۸۹.

ب- لاتین

19. Arsic J; **International Commercial Arbitration on the Internet has the future come too early?**, Journal of International Arbitration, vol. 4, 1997.
20. Burk DL; **Trademark Doctrines for Global Electronic Commerce**, S.G.L publisher, 1998.
21. Cachard O; **International Commercial Arbitration-Electronic arbitration**, copy right United Nation, 2003. Available from: <http://www.unctad.org>
22. Elizabet A M; **Dictionary of Law**, 6th edn, Tehran, Oxford University Press, 2007.
23. Fortun A & co-worker; **The Harmonisation Of Online Arbitration**, 2002. Available from: <http://www.e-arbitration-t.com>
24. Gerard A & Lodder R; **Towards an On line arbitration environment based on the design principles simplicity-awareness-orientation and timeliness**, Springer publisher, 2005.
25. Goldman B; **60 Years of Icc Arbitration**, 1th edn, Paris, Icc publication, 1984.
26. Hill R; **Online Arbitration: Issues and solutions Arbitration International**, vol 15, 1999, no 2. Available from :<http://www.umass.edu/disput/hill.htm>
27. Hornle j; **Online Dispute Resolution**, 1th edn, London, JISC Legal Briefing Paper, 2004. Available from <http://www.oecd.org>
28. Katsh E and Rifkin J; **Resolving Dispute In Cyber Space**, 1th edn, San fransisco, Jossey-Bass publisher, 2001.
29. Lucile M & Thomas D; **Cyber Justic for E-Commerce**, Prentice Hall, 2004.
30. Mears Rona R; **A Look at the FUTHER OF International Disputes**, Haynes and Booavailable, 1999, at<<http://www.hayboo.com/FILES/tbl-12publicationsHotTopics%5CpublicationPDF60%5c304%5c02-20-1999-Mears.pdf>.
31. Morek R; **Admissibility within the current legal framework**, 2000. Available from:<www.odr.info/Re%20greetings.doc
32. Stewart k & Mathew J; **Online Arbitration of Cross-border**, Business to Consumer Disputes, United nations, Maiami L Press, 2002.
33. Vahrenwaled A; **Law of Online Arbitration**, Munich, Center Bar, 2006.
34. Zhao y; **Dispute Resolution In E-Commerce**, vol. 9, Boston, Martinus Nijhof publisher, 2005.
35. **Uncitral Model law on Electronic Commerce**, Available from: <http://www.uncitral.org>
36. **Uncitral Model law on Electronic Signature**, Available from: <http://www.uncitral.org>
37. Yu Hong-Lin & Nasir M; **Can Online Arbitration Exist Within The Traditional Arbitration Framework**, Journal of International Arbitration .vol 20, 2003.